

2004 v úzkej spolupráci s Katedrou právni teorie Právnické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně (Grantová agentúra ČR, úloha č. 407/02/0533) empirický výskum dotýkajúci sa právnych postojov a hodnotových orientácií delikventných žien. Prepojenie sociologických a právnych aspektov vo výučbe sociológie na katedre saturuje aj kurz kriminológie, ktorá je už druhý akademický rok ponúkaná ako dvojsemestrálny predmet.

Na problematiku výučby nadväzujú recenzie učebných textov. Doplnené sú recenziami monografií, ktoré vychádzajú z najnovších empirických výskumov krakovskej sociologickoprávnej školy.

Predkladané číslo má ambíciu najmä priblížiť aplikačné možnosti sociológie práva, inšpirovať nádejných adeptov tejto disciplíny a stimulovať potenciál slovenskej odbornej verejnosti. Veríme, že si nájde cestu aj mimo odborných kruhov sociológov.

Silvia Capíková a Gabriela Lubelcová

Sociální kontrola a právo

Martina Urbanová¹
Právnická fakulta MU, Brno

Social Control and the Law. The article deals with social control and law understood as a means of social control. Having defined the concept of social control, which is very close to the English term „control“, meaning power, controlling and checking behaviour of a group members, the attention is paid to the main means of social control. A universal means of social control is understood to be socialisation. In the area of law it is legal socialisation, which is linked to the establishment of legal consciousness.

The whole area of social control can be seen as a relation between an individual and society, the extent of the respect towards a given social order on one side and the extent of power – the enforcement of norms of behaviour – on the other side. Social control is a way, which society uses to influence the behaviour of members of society, or a given social group. Law is only one of possible ways of social control, used in particular when other forms are inefficient or inaccessible. Facing the increase of crime, terrorism and violence in the world, feared loss of trust and limitations to the quality of life, discussions are being held about the need to intensify control. The main trends of post-modern control include high tech controlling rituals as parts of everyday life.

The article also describes the policies of social control and law as tools of social control. It explains the importance and changes of social control in a traditional, modern and post-modern society. An attention is also paid to changes in the area of social control, to the transition from panopticon to synopticon, from a literary analogy of Orwell's 1984 to Huxley's End of Civilization and Kakas Trial as an additional source of inspiration.
Sociológia 205 Vol. 37 (No. 1: 9-32)

Úvod

Každá spoločnosť predstavuje vysoce komplexný systém väzob a vzťahov. Jedným z okruhov, jehož relevantnosť pre právnikov je zřejmá, je oblasť sociálnej kontroly. (Keller, J., 1992, s. 2)

Moderní spoločnosť charakterizuje mimo jiné rozpad jednotného kultúrneho normatívneho systému a zvyšujúci sa počet parciálnych normatívnych rádo. Právo sa stáva dôležitým racionálnym a pragmatickým nástrojom sociálnej kontroly a jedným z hlavných prostriedkov interakcie kontroly medzi spoločnosťou a jej členmi. (Příbáň, J., 1992, s. 778) Právne právo umožňuje zabezpečiť relatívne spoľahlivé mechanizmy kontroly spoločnosti a pripadá mu tak v sústavě inštitútov sociálnej kontroly zvláštné miesto, pretože predstavuje onen systém normatívnej úpravy, ktorý je nejsilnejšie formalizovaný, racionálne vytvorený a vykazuje vysoký stupeň dôveryhodnosti práce a účelovej orientácie. Nadto disponuje relatívne ľahko určiteľným dozorovým a riadiacim štábom s vysokým stupňom odbornej špecializácie. Právo je definované zvláštnymi rolami záväzne rozhodovať konflikty a pri ich

¹ Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Martina Urbanová, Katedra právní teorie, Právnická fakulta MU, Veveří 70, 611 80 Brno, Česká republika. Tel.: 420-5-49 498 005, fax: 420-5-49 497 418, e-mail urbanovam@law.muni.cz

porušení udělovat sankce. Tato zvláštní pozice právního systému neznamená ovšem, že i jiné subsystémy, jako je náboženství, morálka, mravy a zvyky, nemají značný význam pro dosahování a uchování konformity chování².

Celá tematika sociální kontroly odráží vztah jedince a společnosti, míru respektu k danému společenskému řádu na straně jedné a míru moci (vynutitelnost norem chování) na straně druhé. Svou podstatou jsme nezbytně společenští zároveň je každý z nás svými často protichůdnými individuálními zájmy v vztahu určitého napětí.

Vztah jednotlivce ke společnosti a k různým společenským útvarům vedl k tvorbě rozličných normativních regulativů, které jednotlivcům připisují určitou roli, organizují spolupráci individuí, regulují, případně vynucují určité způsoby chování. Normativní regulativy jsou proto důležitými prvky, které ovlivňují chování lidí ve společnosti a tvoří rámec lidské činnosti. Většina norem společenského života je neformální a jejich dodržování je zabezpečeno prostředky neformální sociální kontroly, z nichž nejúčinnější je veřejné mínění. Zvláště skupinu představují formální normy, které jsou dopředu formulované a stanovené. Převážnou většinu této kategorie tvoří právní normy, patřící také samozřejmě do množiny společenských norem. Z teoretického právního hlediska právní normy rozumíme objektivně existující, všeobecně závazné pravidlo chování, státem stanovené, jehož dodržování je zabezpečeno státním donucením. (Čeplíková, G. 2000, s. 306-307)

Sociální kontrola představuje způsob, jakým společnost ovlivňuje chování členů společnosti či dané sociální skupiny. Tváří tvář růstu zločinnosti, terorismu a násilí ve světě, obávané ztráty důvěry a omezení kvality života se začíná pochopitelně mluvit o zintenzivnění kontroly.

Pojem sociální kontroly

Pojem sociální kontrola je sociologii chápán nejen jako *technická charakteristika určitých zvláštních „nástrojů“*, jimiž se působí na společnost, ale především jako *určitý sociální proces, při kterém se předávají lidem jisté standardy a sociální vzorce chování*.

Sociální kontrola³ je v sociologické literatuře nejčastěji používaný pojem, věnují mu pozornost téměř všechny systémy sociologie a úvody do sociologie a sociální psychologie.

² S výrokem Horacia "quid leges sine moribus" je spojen předpoklad, že kdyby byly účinné mravy, zákony by nebyly nutné. Tím můžeme rozumět právě závislost práva na sociální síti neformální kontroly.

³ Sociální kontrola je termín, jehož význam přes velkou frekvenci v sociologii stále kolísá. Pojem sociální kontrola představil v sociologické literatuře A. Small a G. Vincent v knize *Úvod do studia společnosti*, New York, 1894. První práci věnovanou speciálnímu tématu sociální kontroly je kniha amerického sociologa E. Rosse *Social Control* z roku 1890. Jedny z prvních studií

V nejobecnější rovině se současné užití termínu vztahuje k udržení řádu, pravidel a stability sociálního útvaru; v užším smyslu jím někteří autoři míní různé prostředky a mechanismus⁴, jejich použití k dodržování sociálních příkazů a řádů, t.j. k omezování a podmiňování chování členů sociálního útvaru, v širším smyslu pak kategorizaci sociálních institucí a jejich vztahů z hlediska jejich specifického přispívání k udržení stability sociálního útvaru.

Význam termínu sociální kontrola se historicky vyvinul z termínu A. Comta „předvídatost“ především působením severoamerických autorů. L. F. Ward termín převzal a dal mu význam „předpověď (předvídání), aby se kontrolovalo“. Obdobný význam má F. H. Giddingsův termín „sociální sebeutvářecí proces“ pro výklad dějin nebo termín „sociální kontrola“ u Ch. H. Cooleyho, jímž rozumí sebekontrolu společnosti vyrůstající z její vlastní organizace. (Geist, B., 1992, s. 194) V češtině termín kontrola má velmi úzký význam, protože znamená dozor nad tím, jestli se nějaká činnost dělá správně a zda výsledky odpovídají kladeným požadavkům. Naproti tomu anglické „control“ znamená jednak ovládání, a proto i řízení, ale i dozor⁵. V angličtině má slovo control význam blízký tomu, který se spojuje s termínem moc – jako možnost řídit lidi. Kontrola je proto také považována za ovládání cizího jednání. Kontrola je pak mírou, v níž skupina reguluje jednání jedinců, kteří fungují jako členové skupiny.

L. von Wiese navrhuje překládat „social control“ termínem „soziale Regelung“, ale zúžil jeho rozsah jen na tlak společnosti na individuum, který předpokládá mocenský aparát.

Tak např. M. Brown chápe kontrolu jako zabezpečení adekvátní informace o postupu a výsledcích řídicí činnosti, interpretování těchto faktů a používání potřebných korigujících a preventivních prostředků. Tento autor však uznává kontrolu i jako výkon moci a odlišuje ji výrazně od kontroly ve významu hodnocení výsledků. (Srov. Zieleniewski, J., 1966, s. 255 an)

Problém sociální kontroly řešila především americká sociologie, v které se úvahy o sociální kontrole vyznačují nejen měnícím se pojmáním a nedůsledným používáním termínu, ale i nepřesnou definicí a nejednotnými kritérii při klasifikaci prostředků sociální kontroly.

Pojetí sociální kontroly v dnešní době v sobě zahrnuje postavení společnosti vůči jedinci a jedince vůči společnosti. Rozpracována je zejména oblast působení společnosti na jedince v podmínkách kdy:

sociální kontroly byly ovlivněny negativními zkušenostmi s absencí kontroly v případě přistěhovalců do velkých amerických měst.

⁴ Zájem o mechanismus společenské kontroly byl v americké sociologii patrný zejména počátkem 20. století a stal se východiskem koncepcí i Ch. H. Cooleyho (*Human Nature and Legal Order* z roku 1902 či *Social Organization: A Study of the Latent Mind* z roku 1909) a A. Smalla (*Origins of Sociology* z roku 1924). Posléze se tento zájem přesunul i do teorie funkcionalistické a odtud pak i do moderních pramenů amerického právního myšlení.

⁵ Anglické „control“ můžeme překládat ve smyslu ovládat, řídit, upravovat, kontrolovat, dohlížet.

– Společnost působí na jedince a umožňuje mu na základě daných podmínek seberealizaci, pokud jedinec společnost respektuje.

– Společnost působí na jedince represivně v případě, kdy jedinec společnost nerespektuje, snaží se ze společnosti vymanit.

Společnost tak disponuje dvěma složkami – podpůrnou a represivní, které se navzájem prolínají a působí neoddělitelně. Tyto procesy jsou v současnosti často vázány na vlastní ekonomický proces.

Problematika kontroly odkazuje k *oblasti moci*, neboť moc znamená schopnost kontrolovat dění. Mít moc v určité oblasti znamená být schopen řídit, regulovat, tedy kontrolovat tuto oblast. (Komenda, A. – Keller, J., 1993, s. 64 an)

Socializace jako univerzální prostředek sociální kontroly

Proces socializace, sociálního učení a výchovy je osvojováním návyků, vědomostí, dovedností a pravidel, která jsou nezbytná pro život každého člověka ve společnosti, k zastávání nejrůznějších sociálních funkcí a rolí. Směřuje v první řadě k tomu, aby každý přijal za své hodnoty v dané společnosti uznávané a jim odpovídající systém sociálních norem, pravidel a vzorců chování. Internalizace základních norem, hodnot a vzorců chování je podmíněna vnější a vnitřní kontrolou, ať již záměrnou či bezděčnou, ze strany především společenského prostředí, těch sociálních mikrostruktur, které se nejvíce podílejí na socializačním procesu.

Sociální kontrola může v procesu socializace účinkovat tak, že je aktérům konformita sama učiněna žádoucí, přičemž nejdůležitějším mechanismem tohoto budování vnitřní kontroly je zapojení jednotlivce do institucí a legitimizace těchto institucí. S tím souvisí i problém socializace, která svým obsahem zprostředkovává ty prvky, které legitimují určitou sociální strukturu, mohou to být např. řeč, ideologie, nauka o morálce atd. Jako konečný produkt by měla socializace přinášet chtění toho, co člověk má dělat, „chtěnou konformitu“. Aktivní kontrola vstupuje do motivace, t.j. do vlastní interpretace podnětů. Tak je konformita se sociálními normami nejen samozřejmá, protože je brána jako fakt, nebo účelově racionální, protože odpovídá vlastním materiálním a ideovým zájmům bytí, přičemž manipulace s nimi bychom počítali opět k aktivní kontrole, pokud jsou sociálně vsugerovány, jako např. tlak ke konzumu. Konformita může být také hodnotově racionální, protože odpovídá naučenému přesvědčení o tom, co je správné a dobré.

Sociální kontrola může také postupovat tak, že je aktérům v určité situaci zprostředkováno jen omezené vědění a informace o dalších alternativách je jim odeprána, zhruba vyjádřeno: tím, že jsou drženi v nevědomosti. Taktika držení v nevědomosti může používat jak cenzuru, tak motivaci přeinformovanosti, kde

pochopení důležitého je skryto za nedůležitým, Jedinec tak neví o možných alternativách a toto faktické omezení jej nutí ke konformnímu chování.

Sociální kontrola však nikdy nemůže zcela oslabit rozdíl mezi individuem a společností a mezi společností a jedincem. Socializace zůstává stále neúplná a sice nejen proto, že normy jí zprostředkované mohou být vždy ve své podstatě porušovány. Dělá sice z „malého divocha“ sociokulturního jedince, ale současně jedince, který není stavebním dílem úplně stejným jako ostatní a který se mnohdy nedá bez těžkostí včlenit do stavby. Člověk zůstává v podstatě svobodná bytost, která to, co jí je předkládáno, interpretuje vlastním dáváním smyslu. Těžkosti vznikají mimo to tím, že socializační vlivy jsou mimořádně mnohotvaré, že člověk stojí v průsečíku mnoha sociálních kruhů, jak řekl už Simmel (1970), že naučené role se vytvářejí jako vykrystalizování normativních očekávání, jejich překřizováním a jejich utvářením v jednotlivostech: tím vším se tvoří jedinečné konfigurace.

Mezi individuem a společností nejsou pouze vztahy podmiňující kooperaci – existují i zájmové divergence, které vyvolávají napětí mezi jednotlivcem a požadavky na něj kladenými ze strany společnosti. I. Kant uvádí v této souvislosti termín „disharmonická družnost“ (ungeselliger Geselligkeit). Durkheim vytváří koncepci „rozdvojeného člověka“ zvaného „homo duplex“. Tato koncepce je založena na myšlence, že člověk je rozdělená bytost, ba rozporná. Toto tradiční pojetí můžeme nalézt ve většině náboženství, v mnoha mýtech v různých obměnách. Jednou jako svár duše a těla, rozumu a citu, hmoty a vědomí, smyslového a racionálního poznání, osobního a neosobního a pod. Durkheim tuto lidskou polarizaci chápe jako neřešitelný, věčný a trvalý zápas. Lidské touhy a aspirace jsou nekonečné, nemají žádný limit. „Není v lidské povaze stanovit si různé limity ve vztahu k našim potřebám. Naše potřeby jsou neomezené do té míry, do jaké jsou závislé na samotném individuu. Bez ohledu na jakoukoliv vnější regulační sílu je naše schopnost mít tyto pocity neukojitelná a bezedná propast.“ (Durkheim, É., 1996, s. 247)

Chce-li se člověk zařadit do společnosti, musí část své individuality potlačit. Pokud se jedinec chce vymanit někdy až utlačovatelskému působení, jediné, čeho může dosáhnout, je sociální izolace. Sociální vazba jedince ke společnosti je možná prostřednictvím čtyř faktorů: připoutáním ke společnosti, vazbou na společnost, začleněním do společnosti a vírou. (Hirshi, T., 1969, s. 16) Připoutání ke společnosti znamená zájem o jiné, vazba na společnost investici do vlastní osoby (např. vzdělání), začlenění do společnosti představuje míru společenské angažovanosti a poslední víra pak přesvědčení, že normy společnosti je třeba dodržovat.

Efektivněji než na vnitřní závazky jedince je aktivní sociální kontrola vázána na aktuální vazby mezi jedinci nebo mezi jedincem a skupinou. Přitom je konfor-

mita jedince s normami skupiny tím větší, čím lépe je jedinec integrován do současné skupiny, čím intenzivněji se snaží přizpůsobit zájmové skupině, čím je závislejší na sociální podpoře ostatních, čím rozsáhlejší jsou investice do vztahů a pozic. Významnou roli tu hraje především rodina – jako přímá kontrolní instance, ale také jako nepřímá, kdy péče o rodinu nutí ke konformitě v mimo rodinné oblasti.

Je zcela rozhodující, aby všechna opatření sociální kontroly, formální i neformální, měla svůj význam ani ne tak v přímé reakci na odchylku, jako spíše v preventivním momentu obsaženém v této reakci. Tento preventivní moment je umožněn lidskou schopností anticipovat události a reagovat již na symboly. Tak účinkují představy potupy a ztráty statusu, ekonomické nevýhody, tělesné tresty, nebo trest vězení jako reakce nějakého interakčního partnera ve vlastním nitru dopředu odehraná a prožitá.

Také zcela fiktivní kontrolní instance mohou rozvinout své působení podle Thomasova teoremu, který říká, že situace, které jsou reálné v našich představách, se skutečně reálnými mohou stát ve svých důsledcích.

Formální a neformální sociální kontrola

Mezi formální a neformální kontrolou neexistuje přesná dělící čára. Neformální kontrola má větší účinek v menších skupinách či společenstvích. Émil Durkheim například poukazuje na to, že i právní normy v malých společenstvích jsou blíže ostatním sociálním normám než ve větších a složitějších společnostech. V "jednoduchých" společnostech (malý územní rozsah, malý počet lidí, nepřilís rozvinutá dělba práce) existuje široce sdílený morální konsensus, v procesu socializace nedochází k vyrovnávání se s rozpornými normami ani k vnitřním konfliktům. Jakákoliv odchylka je neanonymní, velmi rychle identifikovatelná a všichni členové daného společenství vyvíjejí silný nátlak na potenciálního narušitele zaběhlých zvyků. Lidé v malé komunitě jsou více pod vzájemnou kontrolou i příležitostí k narušení norem (např. k trestnému činu) je mnohem méně. Proto je například v případě vraždy na malém městě i dnes mnohem složitější vést nezaujaté soudní řízení než v případě rozsáhlejšího společenství, jakým je velkoměstská aglomerace. V malém městě je možné naopak očekávat rychlejší vyšetřování a větší spolupráci s představiteli zákona.

Zajímavá je například studie Sarah L. Boggsové o účinnosti formální a neformální kontroly ve velkých městech, jejich předměstích a malých městech ve státě Missouri. Občané v malých obcích se cítí více bezpečni, mají větší pocit kontroly a sounáležitosti se sousedy. Lidé ve velkoměstech mají větší pocit ohrožení, více spoléhají na formální kontrolu (policii) než na kontrolu neformální (pomoc a dohled spoluobčanů). (Srov. Vago, S., 1988, s. 142 an)

Veškeré tyto úvahy by mohly vést k domněnce, že formální kontrola nemůže být nikdy účinnější než kontrola neformální. To by ovšem mohlo platit pro malé společenství, bez větší stratifikace, s nízkou dělbou práce, s nízkou úrovní geografické migrace. Taková společenství se vyznačují nízkým počtem přestupků proti normám, vyšší sociální solidaritou, komunikací mezi členy společenství, aktivní účastí v místních organizacích a stabilitou v rodinných vztazích. Jakmile se společnost rozvíjí, vznikají nové možnosti pro dělbu práce, získání moci či bohatství, zanikají staré hierarchie. Taková změna spolu s dezintegrací společenství přináší zvýšenou potřebu formální sociální kontroly.

Formální kontrola je tedy obvykle více významná ve složitějších společenstvích s rozsáhlou dělbou práce (Durkheim, E., 1988, s. 261 an), s heterogenní populací a se skupinami, jež mají protichůdné hodnoty, zájmy a ideologie. Formální kontrola nabývá významu v okamžiku nedostatečnosti neformální kontroly při dodržování určitých norem a je reprezentována existencí specializovaných institucí a technik. Formální kontrola může být institucionalizována státními organizacemi (oprávněnými užívat sílu či nátlak) nebo nestátními organizacemi (církve, klub, firma).

Formální sociální kontrola je začleněna mezi instituce společnosti, je vykonávána konkrétními jednotlivci na určitých pozicích v daných institucích. Obecně je tedy každý, kdo působí, nebo se pokouší působit na chování druhých pomocí jistých formálních sankcí, prostředníkem sociální kontroly.

Každá společenská instituce má svoje vlastní metody pro udržení způsobů chování. Vždy nesou určitý stupeň nátlaku a snahu o dosažení konformity (výpověď zaměstnanci ve firmě či vyloučení z některých církevních obřadů a naopak speciální odměny zaměstnancům nebo privilegované postavení).

Stát prostřednictvím svých zákonných institucí volí jiný typ sociální kontroly a tím je použití síly či donucení. Sociální kontrola prostřednictvím práva je zřídka realizována prostřednictvím pozitivních sankcí či nějakých odměn. Ten, kdo celý život poctivě dodržuje zákony, většinou nezíská nějaké speciální ocenění. Státní kontrola používá pro regulaci chování svých členů spíše hrozbu trestu, na druhou stranu tím ale zajišťuje ochranu většinových zájmů (daných na základě společenského konsensu formou právních norem) před nepřizpůsobivými jedinci.

Nejvíce rozvinutý systém formální sociální kontroly představuje trestní právo. Chování, které je považováno za trestné či zločinné, je definováno zákony, určujícími zároveň odpovídající sankce. Využití práva pro regulaci lidského chování se měnilo během rozvoje lidské společnosti stejně, jako se měnila struktura a forma trestů. To, které normy se stanou zákonem a které ne, je ovlivněno mnoha sociálními aspekty (morální rozhořčení, důraz na pořádek, odpověď na hrozbu, politická taktika). Základem pro legalizaci normy je nadnesení určitého tématu veřejnosti, která většinou reaguje touhou po zajištění

pořádku, po zákonném zajištění ochrany před více či méně potenciální hrozbou. Konečné rozhodnutí na legalizaci určité sociální normy či o změně zákonné normy leží nicméně v rovině politické.

Právní socializace

Právo není chápáno jen jako jeden z normativních systémů společnosti s svými vlastními zákonitostmi rozvoje a existence, nýbrž je pojímáno jako v nejširším smyslu kulturní a duchovní výtvar, jež je určen vlastnostmi a schopnostmi člověka jako ústředního bodu (subjektu) evolučního procesu.

Právo je jedním z nejvýznamnějších prostředků stabilizace sociálních vztahů od vzniku lidské civilizace, je významným a svého druhu nenahraditelným sociálním fenoménem. Je tomu tak proto, že právo je v jistém, patrně v nejzákladnějším smyslu synonymem pojmu řád. (Srov. Gerloch, A., 2000, s. 204)

Tento řád se v zásadě vztahuje na celý náš život (což ovšem neznamená, že neexistují oblasti právem neupravené). Právní řád není pouhým systémem normativních myšlenkových obsahů. Je také institucionální skutečností. V jistém smyslu existuje jako vědomí, že člověk podléhá normativnímu řádu. Působí jako motivátor a rámec našeho jednání. Je podstatným způsobem spojen s reálnými společenskými institucemi, především pak se státním aparátem, jehož existenci i činnost je konstituována právě prostřednictvím práva.

Právo je základní a univerzální normativní institucí společnosti. Pohled na právo vychází ze dvou zásadně rozdílných otázek: Co je právem? (*úvahy de lege lata*) a Co má být právem? (*úvahy de lege ferenda*). Při prvních úvahách se ptáme, co je podle právního řádu právem. Druhé úvahy slouží k odůvodnění ospravedlnění existující nebo navrhované právní úpravy či jejímu kritickému posouzení z určitých hledisek. (Weinberger, O., 1995, s. 1-20)

Právo je jedním ze stěžejních prostředků regulace (či seberegulace) společnosti. Z různých variant možného chování, ve složitém procesu sociální integrace vybírá a normuje žádoucí chování lidí, přispívá k řešení sociálních konfliktů, stabilizuje společenské vztahy, vnáší do společnosti řád a snižuje míru sociální entropie. Je tomu tak ovšem jen tehdy, pokud samo právo je relativně stabilním systémem státem uznávaných a vynucovaných pravidel chování.

Jedinečnost právních norem je v jejich důrazné formalizaci, objektivizaci a schematizaci pravidel chování. Existence právních norem, jejich formování, aplikace a sankcionování je úzce spojeno s organizovanou politickou mocí. Sankce za porušení právních norem má charakter mocenské sankce, spočívající v potenciálně stále přítomném donucení ke splnění právní povinnosti.

Ovšem to neznamená, že by lidé respektovali právo výhradně proto, že jsou k tomu donucováni násilím. Právní norma může být zinternalizována, hluboce osvojena jedincem, podporována obyčejí, morálkou, někdy i náboženstvím.

Základní vlastností práva však zůstává jeho vynutitelnost pod hrozbou státní moci jako takové. Z tohoto důvodu má nejzásadnější důležitost právě regulování a ohraničení státní moci mocí práva. Na těchto základech vzniká i *teorie právního státu*⁶. Právní stát zahrnuje instituce, která pečují o dodržování práva. Buď se podílejí na tvorbě právních norem, anebo naopak dbají na to, aby právní normy byly dodržovány. Legislativní aktivity nejvíce ovlivňují skupiny, které ve volbách získaly moc vládnout. Přírozeným důsledkem parlamentarismu je tedy fakt, že platné právo nemusí odpovídat tradovanému životnímu stylu některých etnických či jiných sociálních skupin. Staví tyto skupiny před dilema: buď se vzdají svých tradičních hodnot, anebo mohou žít jen na okraji společnosti. Velmi nebezpečnou formou vytěšňování velkých společenských skupin je rasismus.

Právo má přispívat k sociální integraci, proto nesmí podléhat každodenním změnám. Tím, že zůstává vůči svému okolí relativně stabilní, stabilizuje toto okolí.

Právní socializace předpokládá, aby jedinec žil ve společnosti. Izolace jedince od společnosti ztěžuje a mnohdy znemožňuje jeho návrat do společnosti.

Těmito případy se zabývá i kriminologie a penologie, když studuje proces adaptace odsouzeného, vracejícího se po zejména dlouhodobém trestu do normálního občanského života.

M. Večeřa (Večeřa, M. – Urbanová, M., 1996, s. 72) upozorňuje na to, že právní socializaci je třeba vidět jako funkcionální potřebu právní oblasti, řada autorů proto rozvíjí koncept právní socializace a hledá specifické mechanismy nebo procesy, jejichž prostřednictvím je v právních subjektech rozvíjeno jejich „odevzdání se“ právu. Právo má v socializaci společnosti nezastupitelnou úlohu. Právní normy s pomocí státních institucí vytvářejí nezbytné podmínky pro integraci společnosti. Právní systém ve vztahu k neprávním systémům plní v podmínkách hodnotového a normativního pluralismu demokratické společnosti svoji funkci tím, že představuje hodnoty a normy oficiální kultury. Právní normy řeší společenské konflikty způsobené tímto pluralismem a to na základě norem, které byly uznané za hodnoty společné. Tím právo společnost integruje. Úkolem

⁶ Výraz právní stát vznikl překladem ze slova Rechtsstaat, u nás převládá proud, který pochází z německého myšlení a podle kterého jde o vázanost státu právem. Ale existuje ještě jeden zdroj koncepce právního státu, známý v anglickém právním myšlení od konce 19. století. Tehdy ústavní právník Dicey v knize *Zákon a veřejné mínění v Británii v 19. století* vložil pojem vláda práva „the rule of law“, který má podobnou funkci jako německá doktrína Rechtsstaat, ale chápe ji širěji. Tvrdí, že právo musí být v souladu s mravy a zvyky převládající většiny společnosti, proto mluví o právu a veřejném mínění. V tomto pojetí se dokonce projevuje přirozené právní myšlení, jenom takové právo je právem, které je spravedlivé. Je zde jasně vyjádřeno, že právo je součástí kultury jako třeba jazyk, zejména pak soukromé právo. Právní stát tedy znamená nejenom vázanost státních orgánů právem, ale znamená i to, že právo je vázáno převládajícími hodnotami společnosti.

právního řádu by mělo být mimo jiné i to, aby byl přehledný a srozumitelný neboť stav nepřehlednosti vede k odcizování občanů právnímu řádu, který se stává vskutku srozumitelným jen omezené vrstvě odborníků. Tato propast mezi společností a právem může vést v některých případech k morálnímu relativismu. Taková situace totiž nutí občany, aby odpověď na otázku, co se smí a co nesmí, je slušné a co ne, delegovali na své právníky.

V rámci právní socializace plní právní norma zejména tyto funkce: *Restriktivní* – omezující tendence k uspokojování určitých subjektivně prožívaných potřeb, *protektivní* – umožňující realizaci některých potřeb, nebo usnadňující jejich uspokojování, *direktivní* – zaměřující aktivitu jednotlivce ve směru zájmů potřeb veřejných, *prediktivní* – umožňující orientaci v budoucích situacích podobného druhu a *facilitační* – ulehčující rozhodování tím, že řeší určité situace konstantním způsobem.

Tyto funkce plní právní normy jen tehdy, jsou-li začleněny do mechanismů samoregulace, do systému sebekontroly. Zde sehrává důležitou roli sankční část normy. Figuruje jako pohružka pro případ porušení či neplnění povinností. V rozhodovacím procesu jednotlivce jde zpravidla o nepřehlédnutelný fakt. Hrozba sankce často působí tak, že právní norma jako model, vzor určitého chování, přestože sama o sobě nemá vlastnost fyzického donucení, má schopnost psychicky působit už v etapě rozhodování subjektu. Toto psychické donucení může působit buď přímo v aktuálním procesu motivace, nebo nepřímo, formují postoje k právu. „Průnik právní normy do psychiky osobností vytváří základ skutečného, reálného, odpovědnostního vztahu mezi jedincem a právem.“ (Harvanek, J. a kol., 1995, s. 18-19)

Důležitost právního vědomí je dána tím, že tvoří zprostředkující článek mezi objektivním právem a právním chováním.

V současné společenské atmosféře, pro kterou je v té či oné míře příznačné narušení tradičních hodnot, konzumní mentalita a úsilí o rychlý společenský úspěch, se velmi daří „právnímu nihilismu“. Pro zastánce právního nihilismu je sledovaný cíl všim a právní způsob jeho dosažení ničím.

V každém případě představuje „právní nihilismus“ významný kriminogenní faktor, kterému je nutno čelit především řádným fungováním státního mechanismu. Značná pozornost je věnována zejména mechanismům pomoci, kterých nismu, netrpěním porušování práva, právní výchovou mládeže, kvalifikovaným přenosem právních informací v masmédiích atd.

Přes prioritu prevence před represí má trestně právní postih svůj význam. Současně trestním rozsudkem v první řadě označuje inkriminované jednání za trestný čin a tím charakterizuje jeho společenskou škodlivost. Současně potrestáním pachatele demonstruje, že takto se občan chovat nesmí a snaží se jeho budoucí chování usměrnit.

Efektivnost postihu závisí především na tom, jak se policii daří trestné činy objasňovat. Vysoká objasněnost znamená velkou pravděpodobnost postihu a malou pravděpodobnost nepotrestání a naopak. Účinnost sankce je pak určována nejen tímto aspektem *kriminalistickým* (odhalení pachatele a objasnění případu), ale i *justičním* (soudní projednání, určení sankce a výrok o ní) a *penologickým*, t.j. samotným výkonem trestu. O trestu lze obecně říci, že je účinný, pokud je přiměřený jak z hlediska společnosti, tak z hlediska delikventa, neodvratitelný a včasný. Samotný výkon trestu má ve své klasické podobě řadu vedlejších účinků, které téměř zpochybňují jeho užití. Výkon trestu odnětí svobody se odehrává v extrémních podmínkách, které často působí proti úsilí o opětovné začlenění provinilce do společnosti. Při výkonu trestu odnětí svobody dochází ke vzniku jakéhosi umělého prostředí, vzniku určitého společenství. Skupina vězňů zde po jistou dobu společně žije, a proto si musí mezi sebou vytvořit určitou síť vztahů, určitá pravidla chování, které ovšem nemají nic společného s vězeňskými předpisy. Z tohoto důvodu se někdy o vězení mluví jako o „vysoké škole zločinu“. Základním rysem vězeňské situace je to, že zde proti sobě stojí dvě antagonistické skupiny se svými pevnými systémy norem, vězeňský personál a odsouzení. R. Dahrendorf (1974) svým pojmem „rozpuštěná společnost“ upozorňuje na skutečnost, že soudci se rekrutují z jedné společenské části (střední a vyšší vrstvy), aby soudili osoby z druhé půle společnosti (nižší vrstvy).

Koncepty sociální kontroly a práva jako nástroje sociální kontroly

Problém kontroly je velmi blízký všem významnějším proudům a školám moderní sociologie, které se z velké části koncentrují do řešení problému: do jaké míry je sociální aktér vlastně schopen kontrolovat své vlastní jednání a do jaké míry je naopak jeho počínání diktováno okolnostmi a poměry, které jeho kontrole podléhají.

Jednotlivé sociologické směry chápou tento problém rozdílně. (Keller, J., 1997, s. 87 an) *Strukturální funkcionalismus* považuje sociální kontrolu za schopnost reagovat sankcemi na deviaci nebo schopnost sociálních skupin zajistit účinnost norm. Značná pozornost je věnována zejména mechanismům pomoci, kterých sociální systém určuje jednání svých členů. Hlavní místo zde má teorie socializace, která je stoupenci strukturálního funkcionalismu rozpracována jako nauka o tom, jak kontrolovat vývoj osobnosti podle potřeb systému. Sociální kontrola má homeostatickou funkci vzhledem k společnosti. Pro teorii *sociální směny* je kontrola jednou z forem vzájemného ovlivňování, která vede k ustálení určitého chování za určitých okolností.

Teorie konfliktu jsou rozvíjeny s cílem stanovit možnosti a podmínky regulace průběhu konfliktů ve společnosti. Zkoumají se techniky, které by měly zajistit

Radikální přístup k sociální kontrole

Radikální přístup k sociální kontrole je zřejmý u *Stanley Cohena*, profesora kriminologie Hebrejské univerzity v Jerusalemě.

Cohen (1969) chápe pojem sociální kontroly velmi široce jako: internalizaci, socializaci, vzdělání, světový názor, formování člověka ve skupině sobě rovných a také operace speciálních agentur jako je policie, právo a další státní síly.

Změny v sociální kontrole nám ukazují následující tabulky:

Tabulka č. 1: Změny v sociální kontrole deviate

	Fáze I. (do 18.století)	Fáze II. (během 19.století)	Fáze III. (polovina 20.století)
1. Státní angažovanost	Slabá a decentralizovaná	Silná, centralizovaná, racionální	„Ideologický útok“, minimální stát
2. Místo kontroly	Otevřená společnost a její základní instituce	Uzavřená, odloučená „velká věznice“	„Deprisonizace“, společenské alternativy
3. Ohnisko kontroly	Nediferencované	Soustředěné	Rozptýlené
4. Viditelnost kontroly	Veřejná a okázalá	Hranice čisté, ale neviditelné, uvnitř diskrétní	Hranice zastřené, vnitřek neviditelný a maskovaný
5. Kategorizace a diferenciací deviací	Nevyvinutá	Založená a posílená	Další zesílení a vytřídění
6. Hegemonie zákona a systému trestního soudnictví	Ještě nezaložen, trestní právo pouze jednou z forem kontroly	Založen monopol trestního justičního systému	„Ideologický útok“, dekriminalizace, diverze, ale trestní právo neslábne
7. Profesionální nadvláda	Není přítomna	Založena a posílena	Deprofesionalizace, antipsychiatrie
8. Objekt a cíl zákroku	Povrchní chování „Body“	Vnitřní stav „mysl“	„Ideologický útok“, povinné dodržování
9. Pojetí trestu	Moralistické, tradiční, pak klasické	Ovlivněno pozitivismem, léčebný ideál „neopozitivismus“	„Ideologický útok“, zpět k justici, neoklasicismus
10. Způsob kontroly	Zahrnuta sama v sobě	Výlučná a stigmatizovaná	„Ideologický stres“

Pramen: Cohen 1969, s. 30

Druhou polovinu 20. století charakterizuje jako období dekriminalizace, deprofesionalizace, antipsychiatrie a ideologického stresu.

V této době jsou stále častěji kladeny otázky tohoto typu: Proč učitelé ve škole hlídači ve vězení, psychiatři na klinice, sociální pracovníci, rodiče v rodině, policisté na ulici, šéfové v továrnách mohou dělat takové věci – kontrolovat?

Proč extrémní vzdor vůči mravům společnosti může vést k tomu, že člověk za všeobecného souhlasu označován za nemocného (vyšetřován na psychiatrii)?

Kdo jsou tito lidé (terapeuti, sociální pracovníci, psychologové, psychiatři, experti v medicíně, nádražáci, rodiče, učitelé, sousedé) a proč jsou schopni a mohou udělovat tresty?

Systém sociální kontroly je Cohenovi vskutku gigantický, připomínající *Benthamův panopticon*. Sama společnost se jeví jako tato architektonická verze využívající nové znalosti spirály, kdy člověk může vidět centrum observatoře, ale nemůže nikdy vědět, kdo se na něho v tomto momentě dívá. Společnost je jakousi laboratoří podobnou té, kterou pro výzkum používali behavioristé.

Revolta tažení proti sociální kontrole vyvrcholila v 60. letech 20. století (hippies, revoluční rok 1968). Tato léta znamenala:

1. pro stát: decentralizaci, deformalizaci, dekriminalizaci, non-intervenci,
2. pro experty: deprofesionalizaci, demedicinalizaci, delegalizaci, antipsychiatrii, demystifikaci,
3. pro instituce: deinstitucionalizaci.

Sedmdesátá léta však již obsahovala značný návrat k dřívějšímu konformismu. Z dřívějších revolucionářů a stoupenců hippies se stali mnohdy dobře postavení konformní lidé (systém represivní tolerance).

Tabulka č. 2: Destrukční impuls

Transformace 19. století	60-tá léta 20.století: protichůdné ideologie, destrukční hnutí
Centralizovaná státní kontrola	Decentralizace, deformalizace, dekriminalizace, diverze, nezasahování
Kategorizace, oddělený systém znalostí, odborné znalosti, profesionalizace	Deprofesionalizace, delegalizace, antipsychiatrie, svépomoc, obnova stigmat, nálepek
Positivní přístup, posun od těla k mysli	Zpět k justici, neoklasicismus, behaviorismus

Pramen: Cohen 1969, s. 32

Některé současné tendence sociální kontroly (Sociální kontrola v postmoderní společnosti)

V moderní společnosti dochází k závažnému rozštěpení socializačních mechanismů: rodina, škola, skupina vrstevníků, masová média atd. vytvářejí často protikladné socializační tlaky. Tyto tendence jsou výrazné zvláště v současné době, o které se často mluví jako o době *postmoderní*.

Prosazující se tendence postmodernismu stojí v protikladu k hlavním tezím klasické sociologie. Klasická sociologie považovala moderní historii za složitý, avšak nezvratný pokus o přechod od partikularismu k univerzalizmu, od tradice k inovaci, od víry k rozumu, od kontroly ke svobodě, od absolutní moci k demo-

kracii, od uzavřených společností k otevřeným. To vše tvořilo jen různé aspekty ideje pokroku, založeném na předpokladu člověka jako neomezeného pána přírody. Rozčarování korunované ekologickou krizí zpochybnilo samu tuto myšlenku, podle níž je účinnost vázána na homogenitu a konformitu, a to v oblasti výroby, politiky, kultury. Místo toho nastupuje idea, že účinnější je rozmanitost, která se například v oblasti politiky projevuje vzestupem regionálních hnutí uvnitř centralizovaných států.

Vznikají netradiční hnutí – studentská hnutí zejména 60. let a doprovodná hnutí komunitní, mírová, ženská, ekologická atd. Moderní společnost je stále méně homogenní a naopak ji vyznačují fundamentální diference a zlomy.

Společnost postmoderní je možno chápat jako „pluralitu myšlení, způsobů jednání, hodnotových systémů, orientací, racionalit“ (Welsch, W., 1993, s. 8). Welsch charakterizuje jádro postmoderních koncepcí tak, že „jsme konfrontováni s rostoucím množstvím různých životních forem, koncepcí vědění a způsobů orientace, že si uvědomujeme legální charakter a nepopíratelnost této plurality, že tuto mnohost stále častěji uznáváme a oceňujeme“ (s. 21).

S rostoucím počtem systémů pravidel se zvyšuje také orientační nejistota. Díky společenskému a technickému vývoji již před delší dobou vznikla situace, kdy na každou otázku existuje několik rovnoprávných odpovědí, z nichž každá má vlastní plausibilitu a legitimitu.

Postmoderní sociální svět se vyznačuje tím, že se aktéři naučili žít a přežít v tlakem represivních institucí. Jejich působení se tak poměrně zmírňuje a redukuje se míra sociální kontroly. Díky vědeckým objevům, možnostem konzumu a nepředvídatelnosti životních událostí dochází i k relativizaci dosud platných norem jednání. Z. Bauman (1995) nedávno poukázal na to, že rozklad obrazu života na kaleidoskop svébytných epizod, které nelze poskládat logicky podle sledu příčin, rezonuje s postmoderní kulturou, která se podobá karnevalovému průvodu a má charakter hry. Tento ústup od vážnosti neznamená, že se v postmoderní době likvidují mechanismy represe, které vytvořila doba moderní. Pro postmoderní dobu je příznačné, že jsou mechanismy represe decentralizovány a kanalizovány do oblasti soukromí. Výsledkem je individualizace a stylizace životů jednotlivých aktérů. Na sociální aktéry klade postmoderní situace zvýšené nároky, nutí je nově vymezovat, co je přijatelné a co nikoliv.

Z. Bauman pokládá otázku, zda-li žijeme v *Panoptiku*. Známa představa *Panoptika* vytvořená J. Benthamem a rozpracována M. Foucaultem je založená na principu, kdy jeden sleduje mnohé. Je to vlastně sociologická verze Orwelova *Velkého bratra*. Avšak podíváme-li se na realitu kolem sebe, zjistíme možná, že moderní verze *Panoptika* jsou nejrůznější databáze (jak uvádí M. Poster), ale hlavně bychom si měli povšimnout, že nyní se situace zásadně změnila: jeden nepozoruje mnohé, ale mnozí pozorují jednoho. Thomas Mathiesen pro tento efekt

masmédií používá termínu *Synopticon*. (Baumann, Z., 2000, s. 63) V literární analogii se tak po pádu komunismu už nevyplňuje vize Orwelova *Velkého bratra*, který k poslušnosti donucuje bičem, jako spíš model načrtnutý v Huxleyho *Konci civilizace*, kde se lidé nechávají manipulovat dobrovolně, pomocí cukru.

Literární metaforou silné sociální kontroly není již román *1984* od G. Orwella, ale kniha *Proces* od F. Kafky⁸. Orwel líčí svět, ve kterém má ztráta soukromí konkrétní podobu, je jím totalitní stát, Kafkův úředník Josef K. se nikdy nedozví, proč a kým je obžalován a stává se obětí anonymní byrokratické mašinérie.

Podle A. Giddense je rozvinutá modernita a její rozvoj, jakož i příklon k postmoderně spatřován v několika ovlivňujících faktorech. (Giddens, A., 1998, s. 11) První z nich je oddělení času a prostoru. Místo a čas činitele, který ovlivňuje současné nebo budoucí jednání, tak není nutně známé a může být ovládáno z jiné části zeměkoule, kde platí stejný a přitom jiný čas než tady. Dalším faktorem je rozvoj vyvazovacích mechanismů. Lidé stále častěji používají pro svou komunikaci a pro svá jednání symbolické systémy, jako jsou peníze, které tak mohou svou anonymní podstatou změnit fungování celé společnosti. Třetím faktorem je reflexivita vědění. V postmoderní kultuře si nikdo nemůže být jistý, že určité vědění nebude revidováno. Přes nutnou přítomnost důvěry rozhodující pro fungování vyvazujících mechanismů (všichni musí věřit v peníze) si nikdo žádnou teorii nemůže být jist.

V souvislosti s právem se spolu s Giddensem dostáváme na pole expertních systémů a důvěry v ně. Lidé na rozdíl od tradiční společnosti ztrácejí pocit bezpečí. Zároveň s rozvojem totálních institucí se rozvíjí i expertní systémy s experty vyškolenými na tu kterou určitou oblast, většinou velice specifickou. Lidé tedy svou důvěru přesunují na takové expertní systémy a experty. Právo a právníci mezi takové systémy patří. Lidé se tak stále častěji před vlastním řešením problémů uchylují k právním expertům pro radu. V současnosti zvláště v konfrontaci s rostoucími sociálními problémy se dokonce objevuje požadavek na experta empatického a zúčastněného, který by měl nahradit „objektivního“ neosobního experta, tedy ne zúčastněný intelektuál, ale soucítící poradce. (Lubelcová, G., 2000, s. 235)

Dalším myslitelem na poli postmoderny je např. Jean-Francois Lyotard. Podle něj je doba moderní dobou velkých vyprávění. Veškeré teorie včetně práva jsou legitimizovány pouze skrze vyprávění – školy, ve kterých se studenti učí učením vědců minulých epoch. Stejně tak i právo je legitimizováno skrze diskurs, kdy

⁸ Pro úvahy o právu je velmi podnětná např. část „V chrámu“, „... je přece sluhou zákona (dveřník), patří tedy k zákonu, vymyká se tedy lidskému úsudku. Muž k zákonu teprve přichází, dveřník tam už je. Je k té službě ustaven zákonem, pochybovat o jeho důstojnosti by znamenalo pochybovat o zákonu.“ s. 206.

„S tímto názorem nesouhlasím, pravil K., neboť kdyby s ním člověk souhlasil, musel by považovat za pravdivé vše, co dveřník říká. Ale sám jsi přece podrobně zdůvodnil, že to není možné. Nikoliv, řekl duchovní, není třeba vše považovat za pravdivé, je jen třeba si myslet, že vše je nutné. Skliďující názor, pravil K. Lež je účinná řádem světa.“ s. 199.

všechny prostředky práva, včetně moci a trestu slouží jako proces ospravedlnění jeho fungování. (Lyotard, J.-F., 1993, s. 136-141)

Postmoderní doba je ovládána informačními technologiemi a věděním. D skutečných vztahů se dostává úsloví: vědění je moc. Jen skrze vědění lze ovládat. Tak je nemožné, aby lidé vládli sami sobě, protože žádný z nich není schopný pojmu veškeré vědění nezbytné pro výkon moci. Rozhodování bez potřebných znalostí by bylo pomalé a nevykonné. (s. 170-172)

Cestou je pouze jakýsi společný diskurs a otázka konsensu jak ve výkonu moci, tak v právu. Nicméně podle Lyotarda je výkon moci stále častěji spatřován v diskursu a tedy cesta k poznání moci vede jen přes jazyk.

Vidíme tedy, že postmoderna je epochou příklonu k heterogenitě a informační společnosti. Postmoderna znamená, že rekonstrukce osvědčených postupů již neplatí. Konec velkých vyprávění ale neznamená konec represivních institucí díky patologickým jevům. Problém však v takto roztržité společnosti představuje relativizace toho, co to vlastně deviace je, co a kdo ji způsobuje a je-li vůbec postih takového jednání závazný.

Existence represivních institucí však již nepředstavuje takovou skutečnost jako dřív. Lidé se s jejich existencí naučili žít a jejich efektivita se tedy zmenšuje. Relativizují se také normy jednání díky nepravidlostem v lidském jednání. Jedinou cestou mocenských institucí, včetně práva, jak ovládat jedince je cesta do jeho soukromí. Důležitost tak ztrácejí vnější instituce a na významu nabývá vlastní konformita života jedince, kterou sleduje a dodržuje jedinec sám.

Z fungování postmoderní společnosti pak vyplývá, že normalizační a disciplinační mechanismy jsou v moderní společnosti všudypřítomné a pronikají do nejskrytějších skulin sociálních vztahů. Je jasné, že projev moci musí respektovat heterogenitu jednotlivých sfér života.

Delikvent se začíná vnímat jako individuum, vůči kterému společnost působí bezprostředněji, než kdyby toto působení bylo zprostředkováno např. primární skupinou. Takto izolovaný jedinec je pak vržen do matrixu⁹ kontrolovaných společenských vztahů, kde pro deviaci buď není místo, nebo je podrobena kontrole. Jedinec se stává objektem i nástrojem kontroly.

Podle Younga je možné změnu sociálního jsoucna vyspělých společností poslední třetiny 20. století definovat jako přechod od zahrnující (inkluzivní) společenské stability a homogenity k vylučující (exkluzivní) společnosti změny a rozdělení. (Wilson, J. Q., 1995, s. 88)

Toto vyloučení se v postmoderní společnosti děje na třech úrovních:

1. ekonomické vyloučení na trhu práce,

⁹ Bellow píše o marné snaze člověka zlidštit a zdůvěřit svět, který je najednou ještě podivnější než předtím, Heller zjišťuje, že změněn je starý řád, nového není a český výtvarník Váchal pregnančně prohlašuje, že svět se řítí do d'ablovi říti. (Rollo, V., 1993, s. 186)

2. sociální vyloučení mezi lidmi v občanské společnosti,
3. nadměrné využívání vylučujících aktivit v systému trestní justice. Přechod k vylučující společnosti je zároveň spojen s dramatickými změnami v úrovni nárůstu násilí, brutality a změn v povaze deviace.

V polovině 19. století Anglie a USA reagovali na důsledky industrializace, urbanizace, přistěhovalství a rostoucího bohatství prosazováním étosu sebeovládání, ve 20. století reagovali na většinu stejných jevů prosazováním étosu sebevyjádření. (s. 88)

Síla, která étosu sebekontroly vdechla život, bylo náboženství a dobrovolná sdružení, která byla náboženským životem inspirována, což vedlo k následné společenské kontrole. Tuto roli plnil proces, který se odehrával v rodině, ve škole, v sousedské pospolitosti nebo na pracovišti. Tento étos vedl ke zdrženlivosti, věrnosti, umírněnosti a přijetí osobní zodpovědnosti.

Dahrendorf (1991) velmi přesvědčivě a výstižně reflektuje krizi legitimacy institucí moderní společnosti, ale i krizi občanství, založeného na hodnotách tolerance a participativnosti.

Dahrendorf z pohledu ekonomických a sociálních argumentů a Wilson z pohledu argumentů kulturních a normativních se dotýkají otázek společenské soudržnosti, sociálních vazeb a krize společenské smlouvy definované liberální demokracií konce 19. a začátku 20. století¹⁰.

Nástroje sociální kontroly

Dnes je jádrem nástrojů sociální kontroly technologie *high tech*¹¹ – důmyslné pozorovací videokamery na všemožných místech, odposlouchávací zařízení, sledování e-mailové komunikace. I tresty jsou high-tech. Pro 20. století je příznačná vysoká profesionalizace sociální kontroly a rozmach její medicinizace. V 60. letech v důsledku společenskovední kritiky se zavíraly velké psychiatrické léčebny, lidé se přesouvali do komunit, denních opatrovnických center, používalo se méně chemických přípravků. V současné době se opět rozšířila medikamentace kontroly jednání. Dochází k soustavnému růstu počtu policistů a výdajů na ni, růstu soukromých bezpečnostních služeb a průniku kontrolních technologií do každodenního života. Současný proces miniaturizace pozorovací techniky umožňuje rychlé vyhodnocení informace a nepozorovatelnost kontroly. Dnes už není Velký bratr, ale mnoho rozptýlených malých bratrů, kteří monitorují náš

¹⁰ Dahrendorf rozděluje společnost na 2/3: 1/3. Podle Younga tvoří 30% jádro, 30% sanitární kordón, 30% vyloučení.

¹¹ Srov. Sociologický zápisník č. 2/2001 Sociologický ústav Slovenské akademie věd, přednáška profesora Craiga Littleho z katedry sociologie a antropologie College of Cortland, State University of New York 22.5.2001 v sekci sociologické teorie, s. 1-3.

život pomocí počítačové techniky analýzy našeho hlasu, rentgeny, ultrazvukem a pod.

Dochází tak ke zvýšené kontrole občanů pomocí výpočetní techniky, jako jsou např. kamery na veřejných prostranstvích a u bankomatů, lokalizace polohy pomocí mobilních telefonů, kontroly obsahu e-mailů a pod. V České republice se např. první kamery objevily již v 70. letech a to samozřejmě nejprve v Praze, ale postupně se rozšířily do všech větších měst.

Současné trendy v sociální kontrole vystihuje následující tabulka¹²

Tabulka č. 3: **Současná transformace v západních koncepcích deviance a sociální kontroly**

	Rozvinutý kapitalismus „blahobytných“ států (1900 – konec 20. stol.)	Postmoderní, globálně korporáční kapitalismus (21. stol.)
Dominantní skupiny a instituce	Průmysloví kapitalisté a technokraté	Globálně korporáční kapitalisté a „techno-class“
Obraz deviací	Nemoc/šilenství/zločin	Každý je pozorován
Odpovědnost	Stále více popíraná osobní zodpovědnost	Důraz na prokreativní prevenci, přisuzování zodpovědnosti se stává sporným
Představa (koncepte) limitování lidského jednání	Naturalistický determinismus-biologické, psychologické nebo sociální příčiny; racionální volba	Technologické monitorování (sledování) chování a „těla“; naturalistický determinismus biologické, psychologické nebo sociální příčiny; racionální volba
Činitelé sociální kontroly	Lékaři, psychiatři, sociologové, soudní znalci, policie a veřejné bezpečnostní služby	Preventivní dozor technologicky sofistikovaných, všudypřítomných pozorování prostřednictvím decentralizovaných subjektů
Dějiště sociální kontroly	Uzavřené, těžko přístupné, profesionální domény: vězení, kliniky, léčebná zařízení	Pronikání dohledu a monitorování do soukromí, do každodenního života jedince
Legitimizační kontroly	Odborná (technická), racionální, morální	Jistota, bezpečí, ochrana
Způsob reakce	Rehabilitační – léky, chirurgie, terapie Trestní – uvěznění Výjimečný trest Násilný/lékařský Pokuty, poplatky	Dohled – preventivní zadržení Rehabilitační – léky, chirurgie, terapie Trestní – uvěznění Výjimečný trest Lékařský/násilný Pokuty, poplatky

¹² Údaje jsou použity z přednášky G. Littleho z katedry sociologie a antropologie College of Cortland, State University of New York, která se konala 22.5.2001 v Bratislavě v sekci sociologické teorie. Little přitom vychází z Cohenovy práce *Visions of Social Control* (1969), kterou považuje za nejlepší konceptualizaci problematiky.

Hlavními trendy postmoderní kontroly je růst uvězněných, privatizace kontroly a rozmach technicky vykonávaných dohlížecích rituálů jako součásti každodenního života. Co však s psychikou lidí udělá neustálé monitorování a zda se nesníží pocit osobní odpovědnosti, je otázkou, na kterou odpoví až dlouhodobější studie. Otázkou také zůstává, nakolik má stát právo omezovat občanské svobody, jako je právo na soukromí a svobodu projevu proto, aby zajistil naši bezpečnost, omezil kriminalitu a teroristické útoky. Každopádně je možné uvažovat o tolerantnějším přístupu k technologiím high tech právě v důsledku obavy před narůstajícím terorismem zejména v souvislosti s 11. zářím a dalšími teroristickými útoky na celém světě.

Závěr

V současné době se výzkum sociální kontroly, kterou můžeme chápat buď v angloamerickém smyslu jako ovládání, nebo více v evropském smyslu jako porovnávání s normou, sledování, může potýkat s prolínáním a dilematem pojmů jako individualita, osobnost, společnost, společenské vlivy, restrikce, sociální kultura a pod. Společnost na rozdíl od jednotlivce je procesem trvajícím po tisíciletí, existenci dědící se z generace na generaci, zahrnující poznatky, zvyky, instituce, ideologie a jiné předávané jedincům.

Společnost jako taková vytvořila určité normy a zákony, kdy v případě jejich porušení jsou jedinci sankcionováni. Jedinec jako takový ale není schopen penalizovat společnost v obecném slova smyslu, což je jeden z hlavních psychologických momentů, často chápáných jako jakási bezbrannost. Jedinec v tomto případě nemůže obvinít společnost pro její prohřešky a penalizovat ji. Ovšem toto je sféra, ve které je jedinec vychováván. (Urbanová, M., 1998, s. 118)

Kontrola společnosti je vlastnost stavů, ve kterých se nacházejí společenské vztahy, nikoliv něco, co pochází zvenčí.

Úroveň kontroly, ať už je vysoká či nízká, je určena jednotlivými druhy společenských vztahů, existujícími mezi jednotlivci, kteří vytvářejí společnost, a dále tím, jak jsou tyto vztahy efektivní při „donucování“ lidí k následování předepsaných vzorců chování. Počet lidí, kteří dodržují zákony a navíc vzorce chování bez nutnosti použití policie, je pozoruhodným svědectvím moci společenských norem. Kontrola je udržována pomocí odměn a trestů, které jsou vestavěny v každém vztahu a jsou evidentní při vyjádření úcty v sankcích pomluvy a v institucionálním, ekonomickém a morálním tlaku, který tvoří základ jednotlivých modelů chování. Zákon a síly zabezpečující provádění zákona, jakkoli jsou důležité, tvoří jen určitou malou část v porovnání s rozsahem a složitostí těchto dalších způsobů regulace chování.

Svět, v němž se dnes nacházíme, nevypadá tak, jak ho předvídali osvícensko-filozofové, později K. Marx, ale třeba i M. Weber nebo G. Orwell, kteří všichni vycházeli z představy, čím více budeme schopni svět a sebe racionálně chápat, tím více budeme moci utvářet historii podle svých záměrů. Weber a Orwell očekávali budoucí společnost stabilní a vypočitatelnou, v níž se z nás všech stanou pouhé kolečka v obrovském sociálním a ekonomickém soustrojí.

Ale svět, v němž se dnes nacházíme místo, abychom jej měli stále více pod kontrolou, se naší kontrole vymyká – uniká. (Giddens, A., 2000, s. 12 an) Stále více se ocitáme v rizikových situacích. Spousta nových rizik a nejistot na nás působí bez ohledu na to, kde žijeme a jak jsme privilegovaní nebo ubozí.

Lidstvo si každodenně uvědomuje nutnost kontroly ve světě plném virulentních krizových ohnisek, které často nejsou pouhými konflikty zájmů, ale mají propojení na ideologie ničení a vyhlazování. Setkáváme se s ekonomickými problémy, s nebezpečím „dvoutřetinové společnosti“, s problémy deviantního chování a s fungováním společnosti, které je mnohdy pokládáno za anomické. Nesmíme ani zapomenout na ekologické problémy, na „záchranu planety“. Žijeme v době, která se vyznačuje existencí řady parciálních normativních systémů, subkultur, rozdílných představ o životě a spravedlnosti. Právo do tohoto „chaosu“ vnáší racionální životní orientaci a slouží jako pevná plocha nutná k zachování společenského řádu. K tomu dopomáhá zejména to, že právní normy jsou zajištěny a v poslední instanci vynutitelné státní mocí. Z druhé strany fungují mechanismy, jejichž důsledkem je, že přes rozhodovací schopnosti politické moci nad systémem pozitivního práva je tento systém zároveň ohraničením moci a uvádí ji do sociálně stabilního fungování dnešní společnosti.

Úloha práva při řešení sociálních konfliktů znamená transformaci sociálních konfliktů v konflikty právní, snahu o maximální efektivitu práva a právní politiky jako speciální formy vedení společnosti.

Je ovšem důležité, aby lidé nepocíťovali sociální skutečnost jako jakousi cizí moc, jež je situována mimo ně, vymyká se jejich kontrole, naopak, kontroluje a ovládá jejich osudy. Jedním z východisek může být další tvorba a posilování občanské společnosti, vyznačující se sebevyjadřováním se jedinců a jejich dobrovolným sdružováním sloužícím k realizaci jejich partikulárních zájmů. Právě prostřednictvím občanské společnosti se občané mohou zasazovat o věci veřejné a vyplnit prostor mezi soukromým životem člověka a ekonomickými a politickými makrostrukturami. (Večeřa, M., 1995, s. 14,15) Občanská společnost tak představuje významnou sociální vazbu, která umožňuje integraci jedince do společenského života, do společenských procesů a umožňuje prosazování jeho zájmů a uspokojení řady jeho potřeb.

Martina Urbanová vystudovala obor sociologie na Filosofické fakultě MU v Brně. Od roku 1990 působí jako odborná asistentka na Právnické fakultě MU v Brně, na Katedře právní teorie, kde ukončila v roce 1996 doktorantské studium. Vyučuje především sociologii práva. Odborně se soustřeďuje na téma sociální kontroly a práva jako nástroje sociální kontroly. K této problematice již publikovala řadu statí doma i v zahraničí. Je autorkou publikace Sociální kontrola a právo (1998) a spoluautorkou řady učebnic v rámci oboru sociologie práva.

LITERATURA

- ČEPLÍKOVÁ, G., 2000: Právo jako součást sociální reality. ACTA IURIDICA CASSOVIENSIA 23. Právnická fakulta, Košice. S. 304-316.
- BAUMANN, Z., 1995: Úvahy o postmoderní době. Sociologické nakladatelství, Praha.
- BAUMANN, Z., 2000: Globalizace. Sociologické nakladatelství, Praha.
- COHEN, S., 1969: Visions of Social Control. Postimages.
- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociální konflikt. Archa, Bratislava.
- DAHRENDORF, R., 1974: Soziale Klassen und klassenkonflikte in der industriellen Gesellschaft. Stuttgart.
- DURKHEIM, É., 1988: Über soziale Arbeitsteilung. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- DURKHEIM, É., 1996: Suicide. A Study in Sociology. Routledge and Kegan Paul Ltd.
- GEIST, B., 1992: Sociologický slovník. Victoria publishing, Praha.
- GERLOCH, A., 2000: Teorie práva. Dobrá voda: Aleš Čeněk.
- GIDDENS, A., 2000: Unikající svět. Sociologické nakladatelství, Praha.
- GIDDENS, A., 1998: Důsledky modernity. Sociologické nakladatelství, Praha.
- HARVÁNEK, J. a kol., 1995: Teorie práva. Iuridica Brunensia, Brno.
- HIRSHI, T., 1969: Cause of Delinquency. Univerzity of California Press, Berkeley.
- KAFKA, F., 1997: Proces. Nakladatelství Franze Kafky, Praha.
- KELLER, J., 1992: Úvod do sociologie. Sociologické nakladatelství, Praha.
- KELLER, J., 1997: Úvod do sociologie. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Kolektiv, 1996: Velký sociologický slovník. Karolinum, Praha.
- KOMENDA, A. – KELLER, J., 1993: Úvod do sociologie pro právníky (Sociální kontrola a deviance). Univerzita Palackého, Olomouc.
- LUBELCOVÁ, G., 2000: Kriminalita optikou současného sociologického diskurzu. In: Sociológia a společenská změna. Stimul. s. 209-227, Bratislava.
- LYOTARD, J.-F., 1993: O postmodernismu. Filosofický ústav AV ČR, Praha.
- POUND, R., 1942: Social Control Through Law. New Haven.
- PŘÍBÁŇ, J., 1992: Několik poznámek k sociologii práva. Sociologický časopis 28/6, s. 770-781.
- REHBINDER, M., 1971: Einführung in die Rechtssoziologie. Athenäum Verlag, Frankfurt am Main.
- ROLLO, V., 1993: Emocionalita a racionalita aneb jak ďábel na svět přišel. Sociologické nakladatelství, Praha.

- ROSS, E. A., 1901: Social Control. Survey of the Foundations of Order. New York.
 ROSS, E. A., 1912: Social Control. New York.
 SIMMEL, G., 1970: Grundfragen der Soziologie. Berlin.
 URBANOVÁ, M., 1998: Sociální kontrola a právo. Masarykova univerzita, Brno.
 VAGO, S., 1988: Law & Society. Prentice Hall, New Jersey.
 VEČERA, M., 1993: Sociální stát. Sociologické nakladatelství, Praha.
 VEČERA, M., 1995: Sociální stát. Iuridica Brunensia, Brno.
 VEČERA, M. – URBANOVÁ, M., 1996: Základy sociologie práva. Doplněk, Brno.
 WEINBERGER, O., 1995: Norma a instituce. Masarykova univerzita, Brno.
 WELSCH, W., 1993: Pluralita jako etická a politická hodnota. Koniasch Latin Press Praha.
 WILSON, J. Q., 1995: Oslabení občanského étosu. In: Občanské ctnosti, s. 88. Victor Publishing, Praha.
 YONG, J., 1999: The Exclusive Society. Sage, London.
 ZIELENIEWSKI, J., 1965: Teorie organizace a řízení. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Alternatívne tresty v kontexte stratégií spoločenskej regulácie kriminality

(od trestajúcej k obnovujúcej trestnej spravodlivosti)

Gabriela Lubelcová¹

Katedra sociológie FFUK, Bratislava

Alternative Sanctions in the Context of Strategies of Social Control of Criminality (From Retributive Justice to Restorative Justice). The article deals with the changes of criminal justice policy as it has developed during previous decades in Slovakia as well as abroad. Changes of criminal justice and punishment are understood in context of large societal changes characteristic to the recent period of modern (or post-modern) society. The basic framework of discussion are: trends of criminality (changes in measures and structure of crime and crime rates, changes of crime profiles of offenders), new trends in criminology (the crisis of aetiological paradigm and new criminological theories – new administrative or actuarial criminology, social constructionist school and postmodernism) and trends in crime control policy and punitive policy (stronger punishment versus alternative sanctions).

Great attention is paid to the model of restorative justice as an alternative to a classical model of criminal justice – the retributive model. The author enlists all main criminological arguments against social effectiveness of retributive model and imprisonment, using criminological these of J. Young, D. Garland, Z. Bauman, J. Braithwaite, C. Shearing and other British and American criminologists. Criminology's traditional focus upon the institutions of police, courts and prisons may be decreasingly irrelevant to the new harms, risks and mechanisms of control that are emerging today.

The author describes the basic issues of restorative justice, namely diversion and mediation (between the victim and the offender). Important assumptions of effective application of this access, mainly in relation to young offenders and delinquency of the young (the attachment of execution of alternative sanctions for young offenders with social work activities) are discussed.

In conclusion she summarizes the possibilities of the application of alternative sanctions in Slovakia (concerning the preparation of complex re-codification of Criminal Law in Slovakia). She deals with some important theoretical implications, which contribute the issues of restorative justice (for law, sociology and criminology).

Sociológia 2005 Vol 37 (No. 1: 33-58)

Úvod

Vo vývoji súčasnej spoločnosti v jej civilizačne najvyspelejších formách si okrem iných tendencií môžeme všimnúť jeden do značnej miery paradoxný trend – dynamický nárast kriminality, jej rozsahu a diverzity foriem. Tento trend predovšetkým v posledných desaťročiach eskaloval dynamické zmeny v trestnej politike a spoločenskej reakcii na kriminalitu. Tieto skutočnosti prinášajú nové výzvy pre poňatie spoločenských (predovšetkým inštitucionalizovaných) reakcií na kriminalitu, poňatie trestu, jeho funkcií a sociálnej efektívnosti.

¹ Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, CSc., Katedra sociológie, Filozofická fakulta UK Bratislava, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. e-mail: gabriela.lubelcova@fphil.uniba.sk